

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

КЛЮЧКО Любов Степанівна

УДК   902.6

СКІФСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ КОСТЮМ

Історичні науки - 07.00.06 - археологія

А В Т О Р Ѕ Ф Ѕ Р А Т

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1992

№ 26.882

Робота виконана у Відділі скіфо-античної археології
Інституту археології АН України

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор
Є.В. Черненко

Офіційні опоненти :

Доктор історичних наук Є.В. Яковенко

Кандидат історичних наук Н.М. Бокій

Провідна організація - Харківський державний
університет

Захист відбудеться 6 квітня 1993 р. о 14 годині на
засіданні Спеціалізованої ради для захисту дисертацій на здобут
тя наукового ступеня доктора наук при Інституті археології АН
України за адресов:

252025, м.Київ, вул. Володимирська, 3

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці
Інституту археології АН України за адресов:

252014, м.Київ, вул.Видубецька, 40

Автореферат розіслано березня 1993 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої Ради
кандидат історичних наук

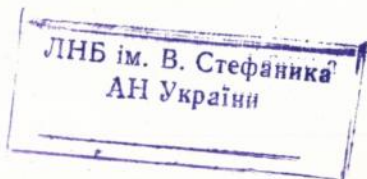
В.О.Петрашенко

В.О.Петрашенко

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00825814 (S)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Актуальність теми. Костем – складне явище культури. Вивчення його дозволяє висвітлити різні аспекти історії конкретного етносу. Головна цінність костюму – в його знаковій функції. Він є показником соціально-економічних умов життя народу, відбиває характер виробничої діяльності, особливості духовної культури етносу, його побут, взаємозв'язки з іншими народами.

З часів перших знахідок пам'яток матеріальної культури скіфів виник інтерес до їх зовнішнього вигляду. На всіх етапах розвитку скіфознавства елементи скіфського костюму ставали об'єктом дослідження.

Для вивчення вбрання на території Скіфії залучаються різноманітні види джерел: писемні, твори образотворчого мистецтва, археологічні матеріали. Їх аналіз дозволяє вияснити формування, розвиток, склад, особливості одягу та прикрас. Це особливо актуально зараз, тому що в результаті археологічних розкопок з'явилася велика кількість знахідок, які виступають основою реконструкції всіх елементів костюму, відтворення його загального образу, стилю.

Специфіка вивчення вбрання за археологічними залишками полягає в тому, що воно фіксується прикрасами різних категорій. У складі костюмних комплексів, в їх кількісній та якісній різноманітності відбиваються соціальна структура суспільства, релігійні та естетичні норми, рівень матеріального добробуту. Отже, дослідження скіфського костюму розкриває суттєві сторони культури Північного Причорномор'я в I тис. до н.е.

Метою роботи є відтворення загальних рис та складу жіночого костюму Скіфії, реконструкція окремих видів одягу, прикрас.

При підготовці дисертації автор ставив перед собою такі завдання: 1/розробити методи реконструкції різних деталей вбрання за археологічними матеріалами; 2/виділити костюмні комплекси за наборами оздоб; 3/дослідити утилітарні та знакові функції костюму та окремих його компонентів; 4/визначити взаємозв'язки між різними культурами, які відбилися у вбранні.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вона є першим узагальнюючим дослідженням скіфського жіночого костюму. В ній розглядаються принципи реконструкції головних уборів, одягу, взуття. Визначені форми різних елементів вбрання та їх символіка. Виділені та охарактеризовані костюмні комплекси, запропонована інтерпрета-

ція семантики поєднання прикрас різних категорій.

Джерелознавчу базу роботи складають матеріали з 300 жіночих поховань. Здебільшого це різноманітні прикраси: платівки-аплікації, ввєлірні вироби. Частина їх опублікована, але використані й неопубліковані дані.

Практична цінність. Дослідження можна використати для написання узагальнюючих праць з історії населення сучасної території України. Реконструкції-моделі головних уборів та плечового вбрання скіф'янок виконані для експонування на виставках. Вони показують призначення аплікацій, способи використання накладних прикрас, відбивають естетичні норми скіфського часу.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації опубліковані в серії статей, викладені в доповідях на конференціях, семінарах.

Структура роботи. Дисертація складається з вступу, шести розділів та висновків. В додатках вміщені таблиці малюнків, список пам'яток, з яких залучені матеріали.

ЗМІСТ РОБОТИ.

У вступі сформульовані мета та завдання дослідження, обгрунтовуються його територіальні та хронологічні рамки.

I Розділ присвячений історії вивчення теми, характеристиці джерел. Зазначається, що тема "Костюм" не розроблялася монографічно, але цікавила скіфологів з часів виділення скіфології в окрему галузь археологічної науки. До неї зверталися видатні дослідники. І.С.Забелін охарактеризував знахідки з зображеннями скіфів, проаналізував деякі загальні особливості чоловічого костюму. Описовий метод застосовував і А.Лапо-Данилевський: відомі на той час твори образотворчого мистецтва були єдиним джерелом для вивчення вбрання.

Значну увагу цій темі приділив М.І.Ростовцев. Він запропонував такий метод дослідження, як реконструкція, хоча й не сформулював його чітко. Вчений звернувся до знахідок металевих прикрас-аплікацій чи накладок на головних уборах. Він виділив певні типи декоративних предметів за подобою до грецьких - метопиди, стленгиди. На думку дослідника, щоб визначити форму убору, треба чітко уявити характер культури Північного Причорномор'я, в якій поєднуються східні та грецькі традиції.

В цьому ж напрямку працював Г.Н.Боровка. Вивчаючи золоті оздобы з кургану Чортомлик, він реконструював головні убори двох форм - циліндричної та конусоподібної. Особливий інтерес становить роз-

відка вченого щодо їх семантики.

Серед решток, які несуть інформацію про костюм, найбільше фрагментів саме уборів. Вони в усі часи були найсуттєвішими елементами вбрання, бо відбивали його знакові функції. Все це спричинилося до їх глибокого дослідження.

Костюм знайшов реалістичне відображення в творах образотворчого мистецтва. Серед робіт, в яких аналізуються зовнішній вигляд та одяг скіфів, перше місце посідає стаття А.П.Манцевич. Виходячи з тези про те, що вбрання є етнокультурною ознакою, вона розглянула всі чоловічі та жіночі образи, відтворені в античній творчості Північного Причорномор'я.

За останні 20 років з'явилися праці, в яких висвітлюються результати вивчення різних елементів костюму: форма, матеріал, способи створення, символіка. Підставою для них найчастіше стають знахідки в похованнях платівок-аплікацій. Так, В.А.Ільїнська окреслила коло мотивів декору архаїчних головних уборів і довела, що вони пов'язані змістом з солярним культом. Оздоба та форма уборів є темою статей Т.В.Мірошиної. О.М.Лесков реконструював за золотими платівками-накладками нову форму головного убору. Деякі питання вивчення скіфського костюму розглядалися в статтях автора.

Невід'ємною складовою костюму є прикраси. Цій категорії культури скіфів присвячені дослідження В.Г.Петренко. Вона розглянула походження, територію та час поширення шпильок, сережок, гривен, браслетів та пернів, розробила їх типологію.

Всі роботи підготували джерелознавчу базу для висвітлення різних аспектів виникнення та функціонування вбрання у Скіфії.

Обмеження темою дисертації тільки жіночим костюмом пояснюється наявністю комплектів знахідок з непогратованих поховань, а також тим, що він в більшій мірі, ніж чоловічий, є концентрованим відображенням суспільного та сімейного життя, естетичних та етичних норм, релігійних уявлень.

Джерелами для вивчення жіночого костюму є зображення жіночих персонажів. Правда, їх дуже мало. Вони виконані в манері характерній для творчості причорноморських майстрів: в одному образі поєднуються уважальність і деталізація, схематизм та реалізм. Розглядаючи композиції, в яких дійовими особами виступають жінки, можна зробити деякі висновки відносно характеру вбрання, форм та крою його складових частин.

Античні твори, середньовічні схолії до них подають відомості про сировину для виробництва тканин, ткацтво, використання хутра, тощо.

Археологічні матеріали складають основу всієї роботи. Це, насамперед, золоті бляшки-аплікації, а також накладні прикраси: сережки, гривни, намисти, браслети, персні. Аналіз розташування оздоб у похованнях не тільки дозволяє виявити певні закономірності у прикладному мистецтві Північного Причорномор'я і на цій підставі реконструювати всі покрови: головні убори, одяг, взуття, відтворити спосіб виготовлення, крій. Накладні прикраси у парадному костюмі є знаками, що вказують на соціальну належність, суспільну роль, сімейний стан та вік власниці. Вони утворюють різноманітні комбінації, що мають певний зміст. Їх вивчення розкриває функції різноманітних елементів костюму, такий соціальний феномен як мода.

П розділ привичаний вивченню головних уборів. Твори образотворчого мистецтва, металеві декоративні засоби, рештки органіки дали змогу відтворити їх зовнішній вигляд, скласти характеристику, виділити типи, варіанти.

В основу класифікації уборів покладено форму, бо вона є не тільки зовнішньою ознакою, але й відбиває найбільш суттєві риси, пов'язані з семантикою.

Всі головні убори розподіляються на три великі групи: стрічки, плати або покривала та шапки. У вбранні скіф'янок були всі види. Перш за все, про це свідчать зображення. Вони не чисельні, майже всі датуються ІУ ст. до н.е. В переліку жіночих образів – персонажі композицій на пластині з кургану біля с.Сахнівка /Черкаська обл./ платівках з кургану Чортомлик /сцена адорації/, деталях сережок з кургану ІО біля с.Велика Знамянка /Запорізька обл./, а також з кургану Товста Могила, на наверхниках з Олександропільського кургану. Крім того, для розкриття теми розглядалися пам'ятки мистецтва сусідів скіфів. Великою інформативністю відзначаються зображення богинь на платівках з курганів Карагодеуаш та біля ст.Мерджани /територія поширення культури синдо-меотів/.

Провідним елементом у вбранні скіф'янок були "шапки". Вони не мали утилітарного призначення. На їх поверхні закріплювалися прикраси, що були знаками, символами. Отже, їх основна функція – демонстраційна.

Серед фрагментів головних уборів основне місце займають металеві прикраси: золоті та бронзові аплікації, стрічки, підвіски. Серед них виділяються такі, що несуть ознаки форми убору, а також оздобу, що не відбивають особливості обрисів шапки /умовно: "формотворчі" та "неформотворчі"/. До "формотворчих" належать: довгі стрічки, дугоподібні та прямокутні платівки, обідки з підвісками.

Загалом, вони вказують на циліндричну поверхню, на якій вони розмішувались. Декоративним елементам у вигляді бляшок різної форми, намиста, пронизок це не властиво. Щоб встановити хоча б силует шапки, необхідно брати до уваги розташування фрагментів убору *in situ*. Можна коротко сформулювати основні вихідні пункти для вивчення головних уборів за декоративними фрагментами: 1/інтерпретація елементів оформлення у відповідності з загальними закономірностями прикладного мистецтва, 2/фіксація декоративних засобів у похованні *in situ*.

Налобні стрічки. В скіфських похованнях найчастіше зустрічаються головні убори саме цієї групи: стрічки, діадеми, шнури. Археологічні знахідки показують, що вони притаманні вбранню скіф'янок з періоду архаїки. Так, цікавими є фрагменти налобної прикраси, яка складалася з двох рядів намистин /пастових та бурштинових/, знайдених на лобі жінки, похованої в кургані Рен'яховата Могила.

Найбільше начільних оздоб походить з поховань ІУ ст. до н.е. Особливо виділяються так звані метопіди. Це золоті орнаментовані смужки довжиною 20-40 см та шириною 2-4 см. З боків та зверху вони мають дірочки для нашивання на шкіряну або текстильну основу. Характерною ознакою метопіди є її оздоблення: у верхній частині - орнаментальний фриз, а знизу - обрамлення овами. Хоча всі метопіди мають однакову схему оформлення, візерунки на них майже ніколи не повторюються. Якщо проаналізувати їх з точки зору орнаментальної будови, то можна виявити чотири групи стрічок. По-перше, метопіди з рослинним орнаментом. Майже всі вони мають таку структуру: від центральної пальметки в обидва боки розходяться стебла аканта. Мотивами візерунків є також розетки, квіти арацеї. Всі вони сприймалися як символи культу плодючості.

Друга група метопід об'єднує стрічки з так званим "змішаним" орнаментом: зооморфними, рослинними та антропоморфними образами. На золотій смужці з кургану Куль-Оба вміщено образи рукокрилої та змінової богині поряд з зображенням пальметки. Це свідчення їх семантичної рівноправності, як і інших елементів орнаменту: образів офікса, лева, пантери, оленя, гіпокампа. Всі вони втілюють уявлення про божественні сили природи.

Ще одну частину становлять метопіди з зооморфним орнаментом. Олені, лосі, грифони - основні мотиви оздоблення смужок цієї групи. В багатьох працях доведено, що вони відбивають солярну символіку.

Стрічки, в оформленні яких головну роль відіграють візерунки з

овів, також можна відокремити. Вони мають певний зміст, який розкривається через доповнення: вписані в ови пальметки, маски обличчя. Тобто, обрамлення були тісно пов'язані з символікою культу плодючості.

Отже, як бачимо, метопіди, маючи різну орнаментальну схему за морфологічними ознаками /4 групи/, поєднуються однорідним орнаментальним сюжетом.

Окрім золотих прикрас налобних стрічок, у похованнях жінок знайдено намистинки та бронзові платівки.

Начільні пов'язки були в костюмах скіф'янок різного соціального походження та майнового стану. Можливо, це пояснюється якомось специфічною функцією. На підставі етнографічних досліджень вбрання різних народів, припускаємо, що стрічки призначалися для дівчат /як самостійні головні убори/.

Шалки. Багато ювелірних виробів зроблено для шалок: головних уборів певної стійкої форми.

Всі різноманітні типи шалок у давньому костюмі можна систематизувати за умовними формами. Виділяються убори циліндричного, конусоподібного та налісферичного абрису. В мистецьких творах на території Північного Причорномор'я переважають зображення циліндричних шалок. Їх варіанти можна побачити в пам'ятках різних регіонів давнього світу /у хеттів, в Ассирії, Персії, Греції/. Відомі грецькі полос, модій, калаф. Значного поширення з ІУ ст. до н.е. набуває убір у вигляді кошпика – калаф. Це атрибут богинь плодючості /Деметри, Кори Персефони/. В шалці такої форми зображена скіфська богиня Апі. Виразно видно, що калаф носили на маківці голови, бо він мав маленький діаметр основи.

Скіфські убори циліндричної форми відрізняються від грецьких калафів. Це шалки з широкою основою: вони насувались низько на чоло /за зображеннями на пам'ятках торевтики/. Умовно їх називають "скіфські калафи". Вони розрізняються між собою оформленням, контурами верхньої частини.

Фрагменти головних уборів циліндричної форми походять з поховань жінок різного соціального та майнового стану. Виділяються убори морфологічно однорідних прикрас: золоті стрічки, дугоподібні платівки, обідки з підвісками. Вони стали матеріалами для реконструкції шалок, силует яких переданий в пам'ятках торевтики. Наприклад, у композиції "богиня з дзеркалом і скіф перед нею": убір жінки має дугоподібний виступ спереду. Отже дугоподібні деталі декору вказують на аналогічність калафів: зображеного та відтворено-

ного за раштками. Такі убори робили за розміром голови жінки. Вони входили у склад зборання скіф"янок, що займали високе соціальне становище та виконували певні функції у суспільному житті /були кришнями/. Про це свідчить обряд поховання власниць "скіфських калафів" у курганах Чортомлик, Діїв, Рижанівський, Товста Могила, Червоноперекопський № 22. Отже, виділяються убори - знаки особливого стану. Основна їх функція - ритуальна, а також соціальна, естетична.

За археологічними знахідками можна реконструювати циліндричні убори, що на відміну від попередніх мали пласку верхівку. Вони, як правило, прикрашені платівками різноманітної форми, розрізняються висотою, наборами декоративних елементів. Найчастіше походять з поховань жінок, що належали до середнього прошарку населення. Основна їх функція - парадна. В деяких випадках шапки цього варіанту також набувають значення ритуальних, наприклад, "скіфський калаф" жінки, поховання якої дослідили в кургані Казенна Могила /Запорізька обл./. Значення убору підкреслюється яскравим символіком культу плодючості, вміщеною на платівках -аплікаціях.

За декоративними фрагментами відтворюється ще один варіант циліндричних шапок. Вони мають абрис грецького калафа, тобто нагадують кошук /к.46 Чортомлицького могильника, к.21 біля с.Кам"янка Миколаївської обл./. Характерні риси: опукле денце, прикрашене платівками, вигнуті бокові стінки. Появу в костюмі скіф"янок уборів, що нагадують за силуетом грецькі калафи-кошики, можливо, слід розглядати як результат взаємодії еллінської та скіфської культур у Північному Причорномор'ї. Спочатку вони були, певно, деталями костюмів так званих "елінізованих скіф"янок" /Велика Близниця, Старший Брат з групи Трьохбратніх курганів/, а вже потім стали власністю жінок, які не належали до найвищих верств населення. Мабуть, це вияв закономірності розповсюдження явищ культури: від вищих кіл до нижчих, а також - такого соціального феномену як мода.

Як вже зазначалось, парадні шапки будь-якої форми слід віднести до розряду твердих або жорстких. Їх робили з цупкого матеріалу, найчастіше повсті. Використовували каркаси з гілочок верби, лубу, кори. Але це було не тільки задоволенням практичної потреби, а й відображенням особливого ставлення до дерева, надто до верби: у багатьох індоєвропейських народів вона-уособлення дерева життя.

Ще один варіант циліндричного убору реконструйовано за фрагментами з поховання жінки, суспільна роль якої позначається умовною назвою "амазонка" /поховання зі зброєю в к.ІЗ біля БОФ м.Орджоні-

кідзе/. Збереглися: дерев'яний обруч-каркас, смужки шкіри, золоті прикраси. За цими матеріалами можна уявити невисоку шапку з лопатями чи налічниками. Вона нагадує убір богині на навершижку з Олександропільського кургану.

Отже, деякі підсумки: в скіфському святковому костюмі певну роль відігравали шапки циліндричної форми. Вони існували в різних модифікаціях. Одна з функцій – демонстрація естетики їх знаків, втілена в образах, загальний зміст яких – піклування про плодючість /в широкому розумінні/, захист від злих сил. Зооморфні мотиви: грифон, офінкс, лев, кошачий хижак, заєць. Антропоморфні: скіф, обличчя-маска, менада. Рослинні візерунки: пагони аканфа, пальметки, квіти арацеї.

Поява уборів цього типу у Північному Причорномор'ї корінням сягає глибини століть. Етнографічні матеріали свідчать, що вони збереглися в регіонах, де мешкають народи, пов'язані походженням з індоевропейськими племенами.

Конусоподібні убори. Вони виділені за зображеннями та археологічними матеріалами. Г.Н.Боровка відтворив шапку, що була на голові "цариці" в похованні кургану Чортомлик. Він співставив декоративні елементи з характеристиками убору, які чітко відбиває трикутна пластина з кургану Карагодеуаш. Це прикраса високого "ковпака", подібного до того, який ми бачимо на голові жінки – центрального персонажу композиції на платівці.

Ще одне зображення конусоподібної шапки маємо на сережках з кургану ІО біля с.Велика Знам'янка /Запорізька обл./: тут показано невисоку шапочку з заокругленим верхом.

Отже, за творами образотворчого мистецтва виділяються два варіанти конічних уборів: з гострокутним та напівсферичним верхом.

Археологічні знахідки подають матеріали для реконструкції уборів VI-IV ст. до н.е. Архаїчні конусоподібні /к.35 біля с.Бобринця, к.100 біля с.Синявка Черкаської обл./ оформлені платівками з яскравою символікою солярних вірувань: трикутняки, складені з концентричних кіл, образи коня, оленя.

Набори прикрас – невеликі бляшки різноманітної форми – зафіксовані в похованнях V ст. до н.е. /к.3 біля с.Богданівка Херсонської обл./. Характерною рисою деяких комплектів оздоб є платівки – трикутняки. Вони облямовували нижній край убору, утворюючи суцільний пружок: їх розміщували верхиною вгору та вниз. Певно, цей декоративний прийом відбиває уявлення про символіку родючості /поєднання чоловічого та жіночого начала/.

В ІV ст. до н.е. в парадному костюмі також були конусоподібні убори /кургани Чортомлик, №4 біля с.Новоселка Черкаської обл./.

Набори прикрас, призначених для них, лаконічні, як правило, це один вид платівок. Значну інформацію про шапки цього типу подає знахідка в похованні жінки, яке дослідили в к.№6 біля с.Мар'ївка /Дніпропетровської обл./.

Це шкіряний ковпачок – верхня частина убору /висота 4 см/. Його нижня частина позначена оздобами – бронзовими платівками.

Зображення на бляшках, з яких складені декоративні композиції на поверхні шапок конусоподібної форми – семантично однорідні: вони в різних аспектах уособлюють ідею плодючості, а також були апотропеями. Основні мотиви: копачий хижак, заєць, обличчя-маска, жіноче обличчя в фас та профіль, розетки. Це репертуар, що вписується в коло символів, які демонструють святкові убори.

Конічні шапки досить поширені в стародавніх культурах. Так, пам'ятки хеттів донесли до нас відомості про їх ковпаки з гострим та напівсферичним верхом. Убори подібного силуету бачимо у складі вбрання саків, а пізніше – народів Середньої Азії, Кавказу, Східної Європи. На думку багатьох дослідників, форма символізувала гору – еквівалент світлого дерева. Контури декору на поверхні шапки у вигляді трикутника також вказують на його сакральні риси. Конічні шапки реконструйовані за знахідками в похованнях скіф'янок, що мали високе становище, можливо, виконували функції жриць /кургани Чортомлик, Мордвинівський, Карагодеуашк/. Їх убори були знаками особливої ролі, головна функція – ритуальна. Але в інших випадках ковпаки належали жінкам, не позначених особливим статусом. Виникає припущення про специфічну роль цих шапок. Об'єднує всі убори, відтворені за їх рештками, те, що вони були в костюмах молодих скіф'янок, які, можливо, померли до шлюбу, або до народження першої дитини.

Етнографічні матеріали свідчать, що конусоподібні шапки до цих пір збереглися в найбільш консервативній сфері – шлюбних обрядах /у вбранні казахських наречених, туркменок, болгарок, дівчат Поволжя і т.п./. Певно, в пов'язано з ідеєю плодючості, що відбивається у формі.

Покривала. Убори, основою яких був відріз тканини. Вони поширені в різних ареалах. Пам'ятки мистецтва, в яких подані костюми жінок Греції, Малої Азії, Персії, Урарту показують різні форми та способи використання покривал. Це і великі прямокутні відрізки тканини, і менші, з заокругленими краями. Найчастіше використовували

текстиль з вовни полотняної структури. По краю нашивали бляшки прямокутної форми, напівсферичні гузіки.

Покривала поєднувались з шапками, стрічками. Для їх закріплення використовували шпильки /по одній та по дві/.

Специфічне призначення покривал у парадному костюмі не визначається. Вони були частиною багатодетальних святкових уборів. А в повсякденному житті це була практична річ: в покривало можна було загорнутися, воно захищало від негоди.

III розділ. Плечовий одяг. Матеріалами для його вивчення є пам'ятки мистецтва та археологічні знахідки. За зображеннями чоловічих персонажів можна скласти загальну характеристику верхнього одягу. Так, виявляються три способи формування /крою/ скіфських курток. В основу їх створення був покладений так званий тунікоподібний крій. Одночасно /протягом століття/ існували два його варіанти: більш архаїчний, коли стан одягу складається з двох полотнищ, перекинутих через плечі. До основи під прямим кутом пришивались рукава. Ширина тканини, мабуть, не перевищувала 30–35 см. Розвиток такого крою – плечові шви: в пам'ятках торевтики вони підкреслені візерунками на одязі дійових осіб.

Другий варіант тунікоподібного крою передбачає утворення стану з одного центрального полотнища та боковин, які пришивались під руками. Він з'явився тоді, коли тканини стали ширшими /до 0,5 м/.

Тунікоподібний крій притаманний костюмам багатьох народів. Це був певний етап у пошуках способів створення одягу з такими рисами як простота, зручність, раціональність, тощо.

Історія костюму свідчить про подібність, навіть ідентичність деяких форм чоловічого та жіночого одягу. У скіфському вбранні їх поєднує тунікоподібний крій.

Інформативність зображень жінок у мистецтві Скіфії не така велика, як чоловіків. Та детальний аналіз вбрання скіф'янок відкриває деякі особливості їх одягу. Отже, за зображеннями в костюмі жінок поєднуються розпашний та нерозпашний одяг. Розпашний – халат з перебільшено довгими рукавами /такий бачимо на жінці на платівках зі сценою адорациї/. Цей вид одягу має підкреслено знаковий характер – він є символом високого соціального стану. Його утилітарні риси на другому плані, поступаються перед символікою. Халат, мабуть, кроївся з дорогих тканин, оздоблювався хутром.

Нерозпашний /накладний одяг/ – це плаття. Якщо судити за зображеннями, воно було довгим, досить широким, мало рукава, які сягали зап'ясть.

Візерунки на рукавах вказують на точки їх пришивання, а відтак і на варіант тунікоподібного крою. Так, на серезках з к.Ю біля с.Велика Знам'лянка зображена жінка в платті, рукава якого прикрашені поздовжніми смугами від зап'ястя до плеча. Вони ніби входять в середину крою, тобто використано спосіб виготовлення плаття з одним центральним полотнищем та двома боковинами /П варіант тунікоподібного крою/.

Археологічні залишки одягу можна розділити на дві групи: декоративні елементи /бляшки-аплікації, бісер, намисто, що нашивалося на одяг/, предмети утилітарного характеру /шпильки, фібули/ та фрагменти текстилю.

Для відтворення форм плечового одягу скіф'янок найкращим джерелом є декоративні елементи *in situ*. Місця їх розташування при небіжничих співпадають з орнаментациєю, що визначається за образотворчими пам'ятками. Виходячи з цього, можна реконструювати не тільки силует, але й крій.

Отже, основне – це визначити відправні точки: місце пришивання рукавів, обриси коміра. Так, за декоративними деталями з поховання царці в кургані Товста Могила можна уявити плаття: воно пошите з двох полотнищ, а візерунки з золотих платівок свідчать, що рукава прикріплювались нижче плечей.

Золоті прикраси від одягу жінки з кургану Казенна Могила показують, що рукава пришивались вище плечей, тобто входили в середину крою. Платівки, які облямовували комір фіксують ширину центрального полотна, а боковини відтворюються за аналогіями. Такі плаття збереглися в парадному костюмі народів Середньої Азії, Поволжя.

За матеріалами археологічних досліджень вдалося реконструювати не лише плаття, а й один з видів розпашного одягу – куртку. Різноманітні оздоби вказують на довжину вбрання, яке доходило до середини стегон, а також на його розпашний характер: прикраси розмішувались на одній полі. Крій одягу можна встановити також за декором. Візерунки прикрашали шви, вони свідчать про тунікоподібний крій курток: I варіант, тобто з двох полотнищ, бо шов проходить по середині спини /Бердянський курган, с.Корніївка Запорізької обл./

Куртки, ймовірно, закріплювались, як чоловічі, поясом. Можливо, жінки їх носили і з платтям, хоча ми маємо дуже мало свідчень про це. Прикрасами поясів вважаються декоративні елементи, знайдені в курганах біля с.Новосілка та Рижанівському. Зазначимо, що вони знайдені в похованнях, здійснених на території землеробських осілих племен. Етнографи не раз підкреслювали таку відмінність між костю-

мами: пояс відсутній як доповнення жіночого плечового одягу у кочовиків, а у землеробів – обов'язковий. Можна припустити, пояс – одна з деталей, що створювали етнокультурні відмінності у вбранні населення Скіфії.

Предмети утилітарного призначення – шпильки та фібули – мають безпосереднє відношення до плечового одягу. Вони малоінформативні, тому що лише фіксують наявність вбрання, але не вказують на його вигляд. Шпильки – характерна приналежність вбрання представників лісостепових племен. Це досить масивні стержні, інколи їх знаходять по дві на грудях. Отже, одяг, якому відповідали такі застібки, виготовляли з цупкого, важкого текстилю, хутра.

Фібули досить рідко зустрічаються серед фрагментів жіночих костюмів. Такі застібки є імпорними виробами, вони запозичені з Західної Європи. Найбільшого розповсюдження набули на території Північно-Західного Причорномор'я. Цікаві знахідки окремих типів застібок, як от скільгама з Товстої Могили. Вони свідчать про етнокультурні зв'язки.

Ще одне джерело вивчення жіночого одягу – залишки тканин. Невеликі фрагменти дають відомості про використання льону, коноплі, вовни, шовку. Кваліфікований аналіз решток текстилю з кургану Товста Могила показав, парадний одяг "цариці" був виготовлений з атласу досить складної структури.

Мабуть, такі тканини вважались рідкісними, належали до дорогих імпортів. В основному, потреби задовольнялись місцевим виробництвом. Є багато речових доказів існування розвиненого ткацтва у Скіфії. Наприклад, деталі горизонтального верстата, знайдені на Бельському городищі.

Для фарбування текстилю застосовували природні барвники: червець, пурпур, індіго – імпортні речовини, а також місцеві: корінь морени, бузину та, можливо, ще якісь трави.

Матеріали, які ми аналізуємо в роботі, дають змогу скласти певне уявлення про характер плечового одягу скіф'янок. Розглянуті типи відазначаються стійким силуетом, хоча мають різні прийоми крою. В арсеналі декоративних засобів оформлення вбрання на першому місці стоять золоті платівки. Їх сюжети традиційні для мистецтва скіфів, відбивають культ плодючості. Орнаментальні смуги на комірі, манжетах, швах пов'язані з магією захисту.

Плечовий одяг скіф'янок збігається в загальних рисах з вбранням багатьох народів /Мідія, Ассірія, Фракія/. Етнокультурна своєрідність проявляється в таких деталях, як форма коміру, манжетів, офор-

мленні ліній крою, рукавів.

Вивчення костюму вимагає аналізу всіх його компонентів, тому не можна обійти увагою поясний одяг. Серед скіфських пам'яток є тільки одне зображення, що подає відомості про нього. На навесні з Олександропільського кургану показано жінку у розпашній спідниці. Етнографи описують таку одягу у вбранні кочових народів Середньої Азії. Це так звана спідниця-бельдемчі. Вона проста у виготовленні, практична. Ми схильні припустити, що подібна була і у скіф'янок. За археологічними знахідками дослідники Я.П.Прилипо та Ю.В.Болтрик реконструювали спідницю-обгортку, яка має аналогію в деяких слов'янських костюмах.

Треба згадати ще одну форму поясного одягу – шаровари. Поки що відсутні матеріальні підтвердження того, що вони існували як деталь вбрання скіфських жінок. Але є непрямі докази. Насамперед, до їх появи спричинилися потреби повсякденного життя.

За фрагментами з сарматських могил можна відтворити загальний вигляд та крій шаровар. Про їх поширення в жіночих костюмах Середньої Азії свідчать етнографічні матеріали.

IV розділ. Взуття. Формування взуття завжди знаходиться в залежності від природно-кліматичних умов та господарської діяльності народу. Тому, як правило, в його будові превалюють утилітарні риси, а також відбиваються етнокультурні характеристики.

За творами образотворчого мистецтва відомо, який вигляд мало скіфське чоловіче взуття. Це короткі чобітки. Вони під'язувались навколо стопи та гомілки ремінцем. Ймовірно, він, охоплюючи стопу створював опору, необхідну за великого навантаження. "Скіфіки" належали до м'якого типу взуття: вони складались з основних деталей не укріплених прокладками, багатшаровими підшвами. Основним матеріалом, який використовували для їх виготовлення, була шкіра.

Фрагменти шкіряного взуття з поховання чоловіка /к.5 біля с. Булгаково Миколаївської обл./ дають підстави для визначення його крою. Це короткі чобітки з підшвою. Голівки та халави вирізані з однієї пластини тонкої еластичної шкіри. Друга деталь – підшва з грубої товстої шкіри, що була зсередини підбита шаром повсті. Зберігся ремінець, яким закріплювали "скіфіки" на нозі.

За наведеними джерелами можна виявити особливості чоловічого взуття, але основні висновки стосуються і жіночого. Так, рештки шкіри, ремінці-зав'язки, знайдені в могилах на ногах небіжчиць, дозволяють припустити, що і в костюмах скіф'янок були чобітки-

"скіфіки".

За археологічними знахідками реконструйовано такий тип жіночого взуття як черевички. Заготовка для їх виготовлення мала вигляд пластини з вирізаними контурами носка та п'яти. Шви проходили спереду та ззаду. Аналогії такої форми знаходимо в етнографічних дослідженнях. Наприклад, поршні: їх носили жінки багатьох народів Європи.

Оздоба взуття знайдені в курганах соціально виділених осіб: Мелітопільському, Гаймановій та Товстій Могилах. Прикраси – золоті бляшки з зображеннями квітів арацеї, хрестів, трикутників з псевдозерню. Вони підкреслювали шов своїм розташуванням /згідно загальних законів оформлення вбрання/.

Характер моделювання взуття свідчить про застосування шаблонів для основних деталей. За ними створювали заготовки певних форм, які вирізали за допомогою ножів та ножиць /Бельське городище, с. Орлик Полтавської обл./.

З городищ на території Скіфії походять різноманітні інструменти для обробки шкіри. Аналіз цих предметів дає можливість уявити всі процеси виробництва матеріалів різних сортів: опойки, в'юти, замші. Для фарбування використовували мінеральні та рослинні барвники. Можна припустити, що скіф'янки мали чобітки та черевички червоного, жовтого та синього кольорів.

Отже, різноманітні джерела дають підстави для відтворення жіночого взуття. Йому притаманні зручність, практичність. У оздобах відбилися уявлення про магів захисту, а також соціальна належність власниць.

У розділ. Накладні прикраси. Серезки, гривни, намисто, браслети, персні мали широкий спектр значень у костюмі. Наводиться визначення ролі кожної категорії прикрас, виявляються їх взаємозв'язки.

Серезки. Найбільш поширена оздоба у вбранні скіф'янок. Спостерігається велика різноманітність форм. Це значно ускладнює класифікацію і наводить на думку про індивідуальні замовлення.

На території Лісостепової Скіфії в період архаїки поширились цяхоподібні серезки. В У ст. до н.е. в Лісостеповому Днізберезжі "модними" були серезки у вигляді "перекинутого конусу". Ці типи можна виділити як знаки етнолокальної своєрідності.

Слід відмітити розповсюдження кільцеподібної форми. Основні схеми: кільце та кільце з підвіскою. Такі оздоба властиві для представ-

нешь нижніх рівнів скіфського суспільства. Але бачимо їх і в костюмах жінок з аристократичних кіл. Наприклад, серед прикрас небіжчиць в курганах Чортомлик, Мордвинівський, Червоноперекопський №22. За етнографічними аналогіями можна припустити, що кільцеподібні сережки надіялися особливими властивостями як "оздоба предків".

В У ст. до н.е. на території Скіфії з'явилися сережки "калачики". Ця форма прийшла у вбрання скіф"янок з грецьких колоній. У відповідності з місцевою естетикою змінились їх абрис, оформлення дужок, до корпусу приєднуються підвіски у вигляді качечок. Зафіксовано, що "калачики" – елементи комплектів прикрас жінок, які померли молодими. Особливо це стосується того варіанту сережок, що мали підвіски. Ймовірно, вони були ознакою обрядового /шлюбного/ костюму.

Під впливом цієї форми в ІУ ст. до н.е. на території Лісостепового Правобережжя виникає імітація "калачиків" в бронзі та сріблі.

Помітне місце серед прикрас голови, знайдених у Північному Причорномор'ї, займають сережки, що їх умовно можна назвати "скульптурні" /типу "фігурка сфінкса на постаменті". Вони створені за канонами грецького мистецтва.

Деякі форми демонструють особливості художнього стилю, який склався у Скіфії: це результат взаємодії місцевих та античних традицій. Наприклад, підвіска у вигляді прямокутних платівок з фігурним завершенням та каскадом підвісок. Форма моделі та окремі елементи мають аналогії в пам'ятках підгірцевської культури.

З ювелірних майстерень Боспору походять сережки, що відігравали особливу роль у скіфському вбранні: "зображення богині в позі оґанти". Дослідники припускають, що прототипом була культова статуя. Цей тип сережок позначав особливий стан жінки: її функції жриці.

Нашу увагу привернули чабори ювелірних виробів з поховань скіф"янок, які містять у своєму складі тільки одну сережку. Як показали дослідження, такі комплекти прикрас були у всіх них, а також старих жінок, "амазонок". Етнографи відічають таку особливість у народному костюмі Середньоазійського регіону. Вони дійшли висновку, що саме сережки були знаком спроможності до народження. Одна оздоба – свідчення того, що жінка не може виконувати свою основну роль.

Підсумовуючи вивчення цієї категорії оздоб, зазначимо, що у

вбранні вони мали ряд функцій: естетичну, оберегову, соціальну, сакральну, позначали вікову, територіальну або етнічну належність.

Нашійні прикраси. Низки намиста, гривни, ланцюжки з окремих медальйонів набули значного поширення серед скіф'янок.

Намисто з скляної пасти, мабуть, сприймалось як амулет, тому часто було елементом вбрання жінок різних соціальних верств. Аналіз наборів прикрас показує, що представниці нижніх рівнів, як правило, мали тільки низки пастового намиста.

Разки золотих намистин – відзнака більш високого соціального та майнового стану власниць.

Напівкоштотвне каміння, можливо, вважалось талисманами. Як нашійна оздоба низки з камінців відносно рідко ставали складовою костюмних комплектів.

Серед ювелірних виробів, які супроводжували небіжчиць, привертать увагу гривни, хоча це рідкісна деталь у жіночому вбранні. Більшість їх виготовлена з золота, але є й срібні, бронзові. Всі вони були знаками соціальної переваги.

Ще один вид нашійних прикрас – ланцюжки з окремих медальйонів. Вони відзначаються різноманітністю /немає двох тотожних/. Мабуть, їх носили і як нагрудні оздоби, і як істмії /тобто, вони щільно обвивали шию/. За морфологічними ознаками виділяється декілька груп ланцюжків: з фігурних намистин, медальйонів – "колодочок", медальйонів з підвісками. За своїм походженням ці прикраси пов'язані з іонійськими. Крім естетичної, такі ланцюжки мали функції відзнаки: соціальної, майнової, сакральної. Мода на них поширюється, в основному, в IV ст. до н.е., певно, запозичена від гречанок.

Під впливом античної естетики у скіфському жіночому костюмі з'явилася прикраса, що має вигляд сітки. Вона складена з окремих золотих пронизок-трубочок, перенизаних намистинками. Її реконструйовано за знахідками у похованнях жінок і чоловіків високого соціального стану, тобто, як і гривни, цей вид оздоб притаманий вбранню скіфів і скіф'янок.

Наручні прикраси. До них належать: браслети, браслети – перев'язки, персні.

Металеві браслети виготовляли з золота, срібла, бронзи, заліза. Майже третина скіф'янок мали їх серед своїх декоративних засобів. Особливо розповсюджені браслети з бронзи. Найчастіше їх носили на правій руці або на обох. В Лісостеповій Скіфії вони з'явилися в VI ст. до н.е., а в Степовій – в V ст. до н.е. Знайдені

у похованнях представниць аристократії.

Залізні браслети на території Лисостепу – рідкісний елемент вбрання, а у Степовій Скіфії – навпаки: вони зустрічаються частіше, ніж бронзові. Носили їх, в основному, на правій руці, але інколи і на лівій /можливо, жінки похилого віку/.

Браслети з срібла належали до наборів прикрас скіф'янок, які займали високий щабель у суспільній ієрархії. Вони вирізняються спіралеподібною формою, характерною тільки для Степової Скіфії, тобто були "територіальними" чи "етнічними" знаками.

Золоті браслети – деталі костюмних комплексів жінок, похованих у "царських" курганах. Сприймались як показники високого соціального рангу. Можна також припустити ще й функцію етнокультурного показника, бо поширені тільки у Степовому регіоні.

Така наручна оздоба як браслети – переважно були складовою декоративних комплектів жінок всіх соціальних, майнових та вікових груп. Це низки різноманітних предметів: намистини, пронизки, кістки та ікла тварин, напівкоштовні та звичайні камінці, черепашки, тощо. Поєднання елементів свідчить про амулетне значення браслетів цього типу.

Ще одна категорія наручних прикрас – персні. Вони виявлені на руках скіф'янок, поховання яких дослідили, переважно, на території Степової Скіфії. В IV ст. до н.е. різні типи пернів розповсюдились і в інших регіонах. Це пов'язано з еллінізацією Скіфії.

Персні виготовляли з золота, срібла, бронзи, заліза. Найбільше число оздоб – місцевого виробництва, хоча багато і імпортних речей. В костюмах жінок високого соціального стану відмічається по II, IO, 9 прикрас цієї категорії.

Крім естетичних функцій, персні, напевно, були апотропеями, а також відбивали якийсь аспект сімейних відносин.

Серед накладних прикрас певне місце посідають браслети для ніг. Ця деталь зафіксована у вбранні скіф'янок, що жили на території Лисостепоного Лівобережжя. Крім функцій оберегу, на браслети для ніг, можливо, покладалась роль "знаку роду".

VI розділ. Комплекси жіночого костюму. Елементи вбрання – одяг, взуття, головні убори, прикраси – утворюють стійкі комбінації, які відбивають хронологічні, етнолокальні, соціальні, вікові чинники. Скіфський жіночий костюм можна уявити, значною мірою, за наборами оздоб різних категорій. Це костюмні комплекси, вивчення яких розкриває певні аспекти суспільного та індивідуального життя.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Лісостепове Правобережжя. Архаїчних матеріалів дуже мало. Відсутні повні набори прикрас. Відмічаються такі комплекти: низка намиста, шпилька; серезка, перев'язка, шпилька. Взагалі, для цієї території характерні костюмні комплекси, що склалися з двох-трьох категорій ювелірних виробів. Найбільше наборів з намистом та серезками.

У ІУ ст. до н.е. комбінації утворюються з серезок, намиста, браслетів; серезок, намиста, шпильок. Відмічаються повні комплекти, які відбивають високе соціальне положення власниць та їх суспільну роль – функції жриці. Престижними стають "набори степового вигляду".

Привертає увагу вбрання, декоративні засоби якого відбивають етнолокальні традиції /комплекти виробів підгірцевського типу, набори з фракійськими елементами/.

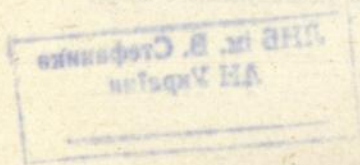
Лівобережний Лісостеп. Характерними прикрасами для цього регіону були шпильки та браслети для ніг. Загальною рисою всіх виробів є масивність. В УІІ-УІ ст. до н.е. набори містять: намисто, браслети /наручні та для ніг/; браслети, шпильки. Відсутні серезки. В У ст. до н.е. комбінації прикрас складаються з серезок, намиста, перев'язок; серезок, намиста, шпильок, браслетів для ніг.

В ІУ ст. до н.е. в комплектах відмічаються риси, що наближають їх до "степових". З'явилися повні набори. Вони, як правило, включають золоті прикраси і відбивають костюм соціально виділених осіб.

Степова Скіфія. Значно більший інформативний потенціал власний комплектам оздоб, що походять з поховань Степової Скіфії. Ми не маємо матеріалів для аналізу вбрання УІІ-УІ ст. до н.е. Відтворити особливості костюму можна за знахідками, що відносяться до У-ІУ ст. до н.е. Повні набори прикрас відбивають особливе становище власниць в своєму соціальному середовищі. Комбінації, утворені з золотих ювелірних виробів, позначають високий соціальний стан, жрецькі функції жінки. Набори з повним складом декору – це святкові костюми молодих жінок, можливо, матерів молодших синів.

Комплекти з таких категорій, як серезки, гравни, ланцюжки з окремих медальйонів, перев'язки відбивають особливості костюму молодих жінок, що померли до народження дітей. За етнографічними аналогіями вони визначаються як такі, "що не перейшли до класу матерів".

Вбрання скіф'янок з наборами: серезки, браслети, а також: се-

режки, перев'язки; сережки, персні притаманне молодим жінкам і відбиває, мабуть, якісь сімейні ситуації.

Велика кількість костюмів представлена комплектами сережки-намисто. Їх власниці - жінки середнього віку /30-40 років/. Вони займали нижній щабель суспільного поділу. Це поєднання прикрас, можливо вказує на вік та сімейну роль: матері первістків, бабусі.

Костюмні комплекси: сережки, гривна /намисто/, персні - виділяють жінок похилого віку /50 - 60 років/, різного соціального та майнового стану. Нам здається, що так відбулись звичаї, пов'язані з сімейними відносинами у скіфів. Можливо, ці жінки були старшими дружинами та померли після смерті чоловіків. Інший варіант: вдови за звичаями левірату стали дружинами братів своїх чоловіків. Вони померли до їх смерті, тому поховані в кургані з родичами.

Невелика кількість наборів, що не мають у своєму складі сережок - це вбрання старих жінок, але в деяких випадках спостерігається родові чи сімейні традиції у застосуванні декору.

Висновки. За творами образотворчого мистецтва та матеріалами з жіночих поховань реконструйовані форми головних уборів, одягу, взуття, визначені їх функції у параллельному вбранні, виявлені костюмні комплекси - комбінації оздоб, утворення яких підпорядковані певним закономірностям.

Скіфія - це різні етноси, що мешкали на значній території. У костюмі відбилась їх взаємодія в досягненні естетичного ідеалу, тобто рівноваги між раціональним та символічним.

Зафіксовано три періоди в історії скіфського жіночого вбрання.

Костюм архаїчного періоду /VII - VI ст. до н.е./ представлений комплексами прикрас з поховань на території Лісостепового Правобережжя. Він включає елементи, пов'язані за своїм походженням з культурами епохи бронзи Європейського регіону /місцеві компоненти/, а також нові декоративні явища. Традиційними були речі, в яких превалюють утилітарні функції. Так, відмічається поєднання кроєної рукавної одягу з драпіровочною. Форми головних уборів властиві індоевропейській спільності. Етнокультурна риса - довге вузьке покривало.

Крім взаємодії місцевих та "іранських" елементів виявляється також вплив грецьких. Наприклад, деякі моделі прикрас створені під впливом грецьких форм. Одна з характерних рис вбрання цього регіону - відсутність у його складі гривен та перснів. Найбільш поширені нашайні оздобы - разки чашиста, наруччі - бронзові бра-

слети.

В Лісостеповому Лівобережжі в період архаїки костюм формується під впливом тих же факторів, що і на Правобережжі. Ювелірні вироби свідчать про зв'язки з землеробським населенням Правобережжя, з грецькими колоніями, а також – степовими скіфами. Відмічається така деталь в наборі прикрас, як браслети для ніг /аналогії відомі в гальштатських пам'ятках/.

Отже, архаїчний костюм землеробських племен Скіфії набув свого вигляду в результаті взаємодії місцевих і нових елементів: східних та грецьких.

Ми не маємо матеріалів для вивчення архаїчного вбрання Степової Скіфії. У цьому відбився характер процесів освоєння степу прийдальним населенням.

Середньоскіфський період /V ст. до н.е./ відзначається цікавими явищами у формуванні костюму. В землеробських регіонах з'являються прикраси, які свідчать про збільшення виробництва в грецьких колоніях. Наприклад, золоті бляшки – аплікації для одягу та головних уборів.

Одна з особливостей костюмних комплексів V ст. до н.е. полягає в тому, що більш виразно виявляються етнолокальні функції явдоб. В IV ст. до н.е. вони послаблюються. Деякі моделі ювелірних виробів поширюються на всій території Скіфії. Але у вбранні утилітарного характеру збереглась етнолокальна своєрідність. Так, бачимо в костюмах Лісостепової Скіфії шпильки – ознаки драпіровочного одягу. Знімні прикраси також грали роль етнолокального знаку. Відмічається це і в сшетах на платівках-аплікаціях, і в формах головних уборів. Так, у степовому регіоні з'явився шапки, абрис яких запозичено від грецьких /еліно-скіфський убір/.

Виявлена ще одна риса, за якою розрізняється вбрання жінок Лісостепу і Степу: поясний одяг. Він зафіксований у Степовій Скіфії.

В цілому, створюється костюм з однорідним складом прикрас. Відбувається "стирнання" етнічної своєрідності, що відбулось у декоративних засобах. Виділяються групи ювелірних виробів: 1/предмети, зроблені за грецькими зразками; 2/грецькі моделі, переоформлені за місцевими вимогами; 3/прикраси, що виникли на місцевій основі в результаті взаємодії з античними традиціями.

Скіфське суспільство складалось з багатьох соціальних груп. Аналіз костюму, комбінацій прикрас показав деякі з них. Виділяються групи: "матерів молодших синів", "жінок, які не народжували",

"які народили первістка", "матерів матерів". Існували також знаки вікової градації, сімейних та родинних відносин.

Знаковий характер святкового вбрання ставить на другий план практичність його компонентів. Але в роботі підкреслюється, що одяг скиф'янок, за виключенням деяких видів /халата з декоративними рукавами/, був зручним, раціональним у виготовленні. Він входить в ареал поширення так званого тунікоподібного крою.

Скифський жіночий костюм можна уявити за допомогою протиставлень: бідний - багатий, традиційний - змінюваний, демонстраційний - практичний. Вони показують розвиток вбрання у концентрованому вигляді.

Основні положення дисертації викладені в таких працях автора:
1. Реконструкція скифських головних жіночих уборів за матеріалами Червоноперекіпських курганів. // Археологія. - 1979. - №31. - С. 16-28

2. Скифские налобные украшения VI-III вв. до н.э. // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. - К., 1982. - С. 37-53

3. Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок. // Древности Степной Скифии. - К., 1982. - С. 118-130

4. Скифский калаф IV в. до н.э. // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. - К., 1982. - С. 86-96 /у спів-авторстві з Ю.С.Гребенніковим/

5. Верхній плечовий одяг скифів. // Археологія. - 1984. - №47. - С. 57-68

6. Реконструкція конусоподібних головних уборів скиф'янок. // Археологія. - 1986. - №56 - С. 14-24

7. Скифские серьги. // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Всесоюз. семинара, посвящ. памяти А.И. Тереножкина. - Кировоград, 1987. - С. 75

8. Детский костюм по материалам скифских погребений. // Исторические чтения памяти М.П. Грязнова: Тез. докл. обл. науч. конф. - Омск, 1987. - С. 189-192

9. Головний убір з кургану Тетянина Могила. // Археологія. - 1991. - №3. - С. 58-63 /у співавторстві з В.Ю. Мурзяним та Р. Ролле/

10. Комплексы скифского костюма. // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Междуодной конф., посвящ. памяти А.И. Тереножкина. - Мелитополь, 1992. - С. 121 - 122

11. Скифская обувь. // Российская археология. - 1992. - №1. - С. 26-33

AB 26.882